

le makamında bırakılmasının büyük bir hata olduğu ve yapılan ağır antlaşmada kendisinin bu durumunun oluşturduğu zafiyetin önemli bir payı bulunduğu belirtilir. Mehmed Paşa'yı yakından tanıyan Ahmed Resmî Efendi, onun Avrupa devletlerinin durumuna dair pek çok yazı okuyarak siyasî gelişmeler hakkında bilgi edindiğini, tecrübeli, temkinli, vakur bir devlet adamı olduğunu yazar. Devlet adamlığı yanında bir başka özelliği tarikat ehli olmasıdır. Muhsinzâde, Cerrâhî tarikatının önde gelen bir mensubudur ve tarikatın kurucusu Nûreddin Cerrâhî'nin (ö. 1133/1721) hayatı hakkında yazılmış olan ilk eserin de müellifidir. Üç bölümden oluşan bu manzum eserin nüshaları mevcut değilse de bazı kısımları değişik kaynaklarda günümüze kadar gelmiştir. Muhsinzâde, Nûreddin Cerrâhî'nin dördüncü halefi olarak 1175'te (1761-62) tekkeye şeyh olan Morali Yahyâ Efendi'nin müridi ve halifelerindedir. Nûreddin Cerrâhî Tekkesi'ne değerli yazmalardan oluşan bir kütüphaneye vakfetmiş, ancak kütüphane 1782 Balat yangınında yanmıştır (Yola, s. 1, 74, 109-111). Ayrıca İstanbul'da Hocapaşa'da bir hanı bulunduğundan söz edilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Şem'dânîzâde, *Mürî't-tevârih* (Aktepe), III, 27-28; Ahmed Resmî, *Hulâsatü'l-i'tibâr*, İstanbul 1282, tür.yer.; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, 399-404, 418; Yuzo Nagata, *Muhsinzâde Mehmed Paşa ve Âyanlık Müessesesi*, Tokyo 1976, tür.yer.; Şenay Yola, *Schejch Nureddin Mehmed Cerrahi und sein Orden (1721-1925)*, Berlin 1982, s. 1, 2, 11-13, 22, 74, 109-111; A. H. de Groot, "Mehmed Paşa, Muhsin-zâde", *EL* (Ing.), VI, 998.

YUZO NAGATA

MUHTÂCOĞULLARI

(آل محتاج)

X. yüzyıldan

XI. yüzyılın ortalarına kadar

Mâverâünnehir'in

Çağaniyân bölgesinde hüküm süren bir hânedan.

Muhtâcoğulları'nın (Âl-i Muhtâc) etnik kökenlerine dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Araplar Mâverâünnehir'de ilk görüldükleri zaman Çağaniyân bölgesini Çağân-hudât denilen bir hânedan yönetmekteydi. Bundan hareketle hânedanın Fars asıllı olduğu ve hânedana adını veren Muhtâc b. Ahmed'in Çağân-hudât hânedanının torunları arasında yer aldığı söylenebilir. Öte yandan bölgeyi fethetmek için gelen Araplar'ın İran halkına karıştığı, Muhtâcoğulları'nın kökeninin bu Araplar'a dayandığı ileri sürülmektedir.

Muhtâc b. Ahmed ile oğlu Muzaffer'e dair yeterli bilgi yoktur. Kaynaklarda hakkında bilgi verilen ilk hânedan üyesi Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Muhtâc, Sâ mânîler'in Sistan'a hâkim olmak için gönderdiği orduda kumandanlık yaptı. Bir süre sonra Sâ mânî Emîri II. Nasr tarafından Fergana valiliğine tayin edildi, ardından Horasan'a gönderildi. Bu sırada Emîr II. Nasr'ın saltanat davasına kalkışan kardeşi Yahyâ'yı mağlûp etti ve durumu bir mektupla II. Nasr'a bildirdi. Bu başarılarından dolayı II. Nasr, Belh ve Toharistan'ın idaresini de ona verdi (929-930).

Ebû Bekir Muhammed, Ziyârî hânedanının kurucusu Merdâvic b. Ziyâr'ın Cür-cân'a karşı harekete geçmesi üzerine Nişâbur'a çekilmek zorunda kalınca Merdâvic şehri ele geçirdi. Bir süre sonra Cür-cân'ı geri alan II. Nasr, Ebû Bekir Muhammed'i 321'de (933) Horasan orduları kumandanı tayin etti. Ertesi yıl tekrar Cür-cân'a gönderilen Ebû Bekir Muhammed, Ziyârîler'den Mâkân b. Kâkî Cür-cân'ı ele geçirip Nişâbur'a doğru ilerlediğinden savaşacak gücü kalmayıp Serahs'a gitti. Emîr II. Nasr, bu sırada hastalanan Ebû Bekir'i görevden alıp yerine oğlu Ebû Ali Ahmed'i Horasan orduları kumandanlığına getirdi (324/936). Ebû Bekir Muhammed 329'da (941) öldü ve Çağaniyân'da defnedildi. Ebû Ali Ahmed, Horasan'a geldiğinde ilk işi Deylemlî mahallî kuvvetlere Sâ mânî Devleti'nin üstünlüğünü yeniden kabul ettirmek oldu. Daha sonra bölgenin başşehri Cür-cân'a yürüyüp yedi ay süren bir kuşatmanın ardından şehri ele geçirdi (328/940).

Büveyhîler, Ebû Ali'yi sürekli olarak Ziyârîler'den Veşmgîr (Vuşmgîr) üzerine harekete teşvik ediyorlardı. Ebû Ali, 329 yılı Muharreminde (Ekim 940) Büveyhîler'le anlaşılıp Veşmgîr'in yönetimindeki Rey'e yürüdü. Onun Büveyhîler ile ittifak yaptığını haber alan Veşmgîr de Mâkân b. Kâkî ile anlaştı. İki taraf Rey civarındaki İshakâbâd'da savaşa tutuştu (21 Rebülevvel 329 / 24 Aralık 940). Mâkân savaş sırasında öldü, Veşmgîr Taberistân'a kaçtı. Rey'e sahip olan Ebû Ali kışı burada geçirdi. Ertesi yıl Zencan, Ebher, Kazvin, Kum, Kerec, Nihâvend ve Dinever gibi şehirleri zaptetti. Onun başarıları sayesinde Sâ mânî Devleti batı yönünde en geniş sınırlara ulaştı. Ebû Ali, daha sonra Veşmgîr Sârî'yi ele geçirince Mâkân b. Kâkî'nin kuzeni Hasan b. Firûzân ile birlikte Sârî'yi kuşattı. Veşmgîr'in Sâ mânîler'e itaatini sağlayıp Horasan'a döndü.

Öte yandan Emîr II. Nasr'ın ölümünün ardından kumandanları arasında anlaşmazlıklar çıktı (331/943). Yeni emîr I. Nûh, Ebû Ali'ye Büveyhîler'in zaptettiği Rey'i geri almasını emretti. Ordusunun çoğunluğunu oluşturan Kürtler'in ihaneti yüzünden mağlûp olan Ebû Ali daha sonra tekrar Rey üzerine yürüdü. Rûknüddeve onun kalabalık bir orduyla geldiğini öğrenince şehri terketti. Ebû Ali Rey'i ele geçirdi ve Kuzey Cibâl'in diğer yerleşim merkezlerine de hâkim oldu. Kardeşi Ebû'l-Abbas Fazlî Cibâl bölgesini yönetmekle görevlendirdi. Emîr Nûh, Nişâbur'da bulunduğu sırada halktan bir topluluğun Ebû Ali ve adamlarının hırsızlık ve tecavüzlerinden şikâyetçi olunca Ebû Ali'yi görevinden alıp yerine İbrâhim b. Simcûr'u tayin etti (Ramazan 333 / Nisan-Mayıs 945). Bu sırada Ebû Ali'nin idaresindeki askerler, Nûh'un amcası İbrâhim b. Ahmed'i Sâ mânî Devleti'nin başına getirmeye karar verdiler. Ebû Ali de isyancıların tehdidi karşısında onlara uymak zorunda kaldı. Musul'da bulunan İbrâhim b. Ahmed daveti alınca hemen Ebû Ali'nin yanına geldi (334/946).

Ebû Ali ve İbrâhim, Nişâbur ve Merv'i ele geçirip Sâ mânîler'in merkezi Buhara'ya doğru ilerlediler. Bu esnada Sâ mânî askerleri maaşları ödenmediği gerekçesiyle ayaklandılar. Ebû Ali'ye direnemeyeceğini anlayan Emîr Nûh şehri terkedip Semerkant'a gitti. Ebû Ali Buhara'ya girdi ve şehirde hutbeyi İbrâhim b. Ahmed adına okuttu (Cemâziyelâhir 335 / Ocak 947). Ancak çok geçmeden Ebû Ali ile İbrâhim b. Ahmed'in arası açıldı. İbrâhim, Buhara halkından bir grup ile anlaşılıp emirlikten vazgeçti ve Emîr Nûh'a tâbi oldu. Kendisini ortadan kaldırmak isteyen Sâ mânî kuvvetlerini mağlûp ederek Buhara'yı zapteden Ebû Ali, Sâ mânî tahtına Emîr Nûh'un kardeşi Ebû Ca'fer Muhammed'i geçirdi. Fakat bazı ordu mensuplarının davranışları yüzünden Semerkant'a gitmek üzere yola çıktı. Onun Buhara'dan ayrılması üzerine İbrâhim b. Ahmed ve Ebû Ca'fer, Nûh'tan af dilediler. Emîr Nûh daha sonra Buhara'ya döndü (Ramazan 335/ Nisan 947) ve Ebû Ali'nin tekrar harekete geçmesini önlemek için Çağaniyân'ı ele geçirmek amacıyla hazırlıklarını tamamladı. Ebû Ali, Emîr Nûh'un ordusuyla Harceng denilen yerde savaşa tutuştu ve yenilerek Çağaniyân'a geri döndü (Cemâziyelevvel 336 / Kasım-Aralık 947). İki ordu Çağaniyân'a yaklaşık 12 km. uzaklıkta tekrar karşılaştı (Rebülevvel 337/Eylül 948); bu savaşta Sâ mânî ordusu kazandı. Çok geçmeden çevredeki hükümdarlardan

gelen yardımlarla güçlenen Ebû Ali ile Sâmânî ordusu arasında antlaşma sağlandı ve Horasan valiliği ona verildi. Çağaniyân ve Tirmizî'de yerine oğlu Ebû Mansûr Nasr'ı bırakarak bölgeden ayrılan Ebû Ali (Ramazan 340 / Şubat 952) önce Hârizm'i, ardından Horasan'ı düzene soktu. Bu sırada Cürcân'ın hâkimiyeti için Büveyhîler'den Rüknu'ddevle ile mücadele etmekte olan Veşmgîr, Emîr Nûh'tan yardım talep etti. Emîr Nûh'un isteğiyle harekete geçen Ebû Ali, Veşmgîr ile birlikte Rey'e yürüdü (Rebûllevvel 342 / Temmuz-Ağustos 953). Ebû Ali, Taberek Kalesi'ne çekilen Rüknu'ddevle'yi üç ay süreyle kuşattıysa da kesin başarı kazanamadı. Neticede iki taraf arasında antlaşma yapıldı. Buna göre Rüknu'ddevle, Sâmânîler'e her yıl 200.000 dinar ödeyecekti. Veşmgîr, daha sonra Emîr Nûh'a mektup gönderip Ebû Ali'nin samimi davranmadığını ve Rüknu'ddevle'ye meylettğini bildirince Emîr Nûh onu Horasan valiliğinden azletti. Ebû Ali de Rüknu'ddevle'nin yardımıyla Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh'tan Horasan'a vali tayin edildiğine dair bir ferman aldı. Böylece gücü artan Ebû Ali, Horasan'a dönerek Nişâbur'a hâkim oldu ve bölgede eline geçirdiği yerlerde hutbeyi Abbâsî halifesi adına okuttu.

Emîr Nûh'un ölümünün ardından yerine geçen oğlu Abdülmelik, Horasan sipeh-sâlârı Ebû Saîd Bekir b. Mâlik el-Fergânî'ye Ebû Ali'yi bölgeden uzaklaştırmasını emretti (343/954). Ebû Ali, onun karşısında tutunamayıp Rey'e Rüknu'ddevle'nin yanına kaçtı. Ebû Ali ve Rüknu'ddevle Sâmânîler ile barış yapmak zorunda kaldılar. Ebû Ali bu olaydan sonra bir salgın hastalık sırasında Rey'de öldü (344/955) ve cenazesi Çağaniyân'a getirilerek burada defnedildi. Üstün meziyetlere sahip, cesur ve karakter sahibi bir kişi olan Emîr Ali, Avfî tarafından "emîr-i âlim ve cihân-ı ilm" unvanıyla zikredilir (*Lübâb*, I, 27).

Ebû Ali'nin yerine oğlu veya torunu olduğu tahmin edilen Fahrüddeve Ebû'l-

Muzaffer Muhammed geçti. Onun idaresi sırasında Ebû Ali'nin yeğeni Tâhir b. Fazl bir ara Çağaniyân bölgesine sahip oldu. Şair ve sanatkârları himaye eden, kendisi de şair ve hatip olan Tâhir b. Fazl'ın 381 (991) yılında Belh'te öldürülmesi üzerine Fahrüddeve Ebû'l-Muzaffer Muhammed tekrar Çağaniyân'ı yönetmeye başladı. Şair Ferruhî-yi Sistânî, Çağaniyân'a gittiği sırada (1015) burada Fahrüddeve Ebû'l-Muzaffer hüküm sürüyordu. Dakikî ve Ferruhî-yi Sistânî gibi dönemin büyük şairleri, Gazneliler'in vasalı olarak ölen Fahrüddeve Ebû'l-Muzaffer'den övgüyle söz ederler.

Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'ın 424 (1033) yılında yöneteceği ülkelerle ilgili olarak Gazneli Sultan Mesud'a gönderdiği menşurda Çağaniyân'ın da adı geçmektedir. Bu bilgidен, Çağaniyân'ın bu tarihte Gazneliler'e tâbi bölgeler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Aynı tarihte bölge, Gazneliler'in damadı ve muhtemelen Muhtâcoğulları'ndan olan Ebû'l-Kâsım isimli bir şahsın idaresindeydi. Zaman zaman Karahanlılar'dan Ali Teginoğulları'nın bölgeye yaptıkları akınları önlemek için Türk kabilelerinden asker topladığı kaydedilen Ebû'l-Kâsım'ın 430'da (1039) genç yaşta ve geride bir vâris bırakmadan ölmesiyle Muhtâcoğulları hânedanı ortadan kalkmış oldu.

Muhtâcoğulları, İran edebiyatı tarihinde meşhur şairlerin hâmisî olarak önemli rol oynamıştır. Dakikî, Müncik-i Tirmizî, Ferruhî-yi Sistânî ve Lebîbî gibi şairler bu hânedan hakkında methiyeler yazmışlardır. Muhtâcoğulları ilim adamlarını da himaye etmiştir. Ebû Zeyd el-Belhî *Şuverû'l-ekâlim* ve *Şerhu mâ kîle fi hudûdi'l-felsefe* adlı eserlerini Ebû Bekir Muhammed adına kaleme almış, Ebû Ali Selâmî-i Nişâburî *Kitâbü Aḥbârî vülâti Ḥorâsân*'ı yine onun için telif etmiştir. İbn Ferîğün da *Cevâmî'u'l-'ulûm* adlı eserini Ebû Ali adına yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

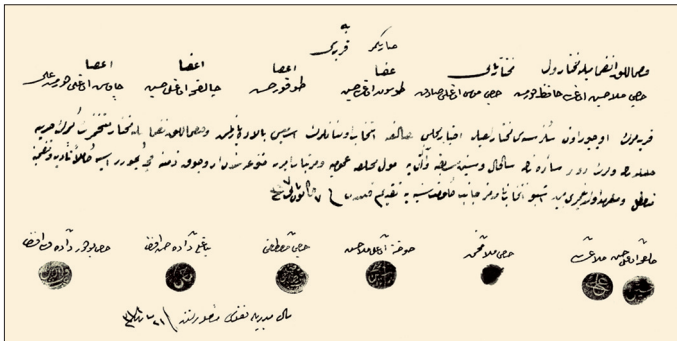
İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, V, 5-6, 106-108, 109, 164-169, 172; Muhammed b. Abdülcebbâr el-Utûbî, *Târîh-i Yemînî* (trc. Cerbâzekânî, nşr. Ca'fer Şuâr), Tahran 1345 hş., s. 94; Gerdizî, *Zeynü'l-aḥbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahran 1347 hş., s. 83-85, 124, 152-160, 168; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhâkî, *Târîh* (nşr. Kâsım Ganî - Ali Ekber Feyyâz), Tahran 1324 hş., s. 265, 291, 492-495, 501-502, 558, 563, 569; Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* (nşr. Muhammed Kazvînî), Tahran 1333, s. 58-59; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, III, 67, 68, 80; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Avfî, *Lübâb*, I, 27; Mîrhând, *Ravzatü's-şâfâ*, IV, 45-49; Browne, *LHP*, II, 124-128; Zambaur, *Manuel*, s. 204; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s. 94, 96, 313-315, 373, 376; a.mlf., "Çağaniyan", *İA*, III, 265-266; Erdoğan Merçil, "Muhtâcoğulları", *Prof.Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 67-92; a.mlf., "Simcurîler I", *TD*, XXXII (1979), s. 73-76; a.mlf., "Simcurîler II. İbrahim b. Simcür", *TED*, X-XI (1981), s. 92-94; Ahmed Ateş, "Farruxi Çağaniyân'a Ne Zaman Gitti?", *ŞM*, IV (1961), s. 32; Azîzullah Bayat, "Âl-i Muhtâc (Ümerâ-yi Çâğânî)", *Berresihâ-yi Târîhî*, sy. 56, Tahran 1975, s. 272; C. E. Bosworth, "The Rulers of Chaghaniyân in Early Islamic Times", *Iran*, XIX, London 1981, aynı basım, s. 1-20; a.mlf., "Muhtâdjids", *El'* (İng.), VII, 477; a.mlf., "Âl-e Mohtâj", *Elr.*, I, 764-766; Sâdik Seccâdi, "Âl-i Muhtâc", *DMBİ*, II, 132-137.

ERDOĞAN MERÇİL

MUHTAR

(مختار)

Sözlükte "seçilmiş" anlamına gelen **muhtâr** terim olarak "mahalle veya köyün işlerini yönetmek için atanmış / seçilmiş idareci" demektir. Kelime, muhtarlık teşkilâtı kurulmadan önce mahalle, köy ve kasabanın önde gelen güvenilir kişileriyle (BA, *HH*, nr. 17923-A, 28377) esnafın ileri gelenlerini de nitelerdi (BA, *HH*, nr. 29886). Bunun yanında Avrupa ülkeleri, İran ve Hindistan'la ticaret yapan beratlı hayriye tüccarının İstanbul'da kendilerini temsil etmek üzere aralarından seçtikleri kişiler için de kullanılır. Tüccar muhtarlarının sayısı iki olup suçları sabit olmadıkça azledilemezlerdi. Görevleri hayriye tüccarı arasına katılmak isteyenlerin namuslu, dürüst ve dindar kişiler olup olmadığını araştırmaktı. Tüccar şebhenderiyle birlikte yaptıkları bu araştırmanın neticesi müsbet olursa ilgili tüccar için bir şehâdetnâme hazırlayıp hayriye tüccarı nâzırına gönderirlerdi. Nâzır şehâdetnâmeyi hükümete arzeder ve hükümet konuyu uygun görürse tüccarın beratı hazırlanırdı (*İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, İstanbul Kadılığı Mahkemesi*, nr. 188, vr. 1^a-7^b). Bunun dışında muhtar kelimesi, Osmanlı-

Sankemer köyü muhtar ve ihtiyar heyeti secimlerinin sonucunu gösteren mazbata (BA, Y.PRK, UM, nr. 57/113)